

УДК 001.891 : [2-543.2 : 27-526.62]

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.2.144>

Андрій Корчак*

ЗОБРАЖЕННЯ БОГА АТТИСА З ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ІКОНОГРАФІЇ

Анотація: Зібрано та проаналізовано відомості про знайдені на території Північного Причорномор'я скульптурні пам'ятки, які зазвичай пов'язують із культом малоазійського бога Аттиса. Серед їх сукупності виділено вісім різних іконографічних типів: Аттис з Матір'ю богів (Кібелю); традиційні зображення Аттиса; Аттис-Ерот; хлопчик, який сидить боком на півні, ідентифікований як Мен-Аттис; Мітра-Аттис Тавроктон; хлопчик-вершник; Аттис-Кріофор; мужчина із занесеним мечем над оголеними геніталіями. Зроблено їхню скульптурну характеристику. По-новому представлено питання ідентифікації деяких із цих зображень. Піднято проблему шляхів іконографічних запозичень при виготовленні досліджуваних статуєток. Розглянуто факт можливої синкретизації культу Аттиса. Обґрунтовується думка, що лише шість із вище перерахованих типів, мають пряме чи опосередковане відношення до вказаного вірування. Натомість фігурка хлопчика-вершника має радше зв'язок із Мітрою, а Кріофора з Гермесом.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, скульптурні зображення, божества Аттис, Ерот, Мен, Мітра, Гермес-Кріофор

Вступ. Орієнтовно з II пол. IV ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я почав поширюватися культ малоазійського бога Аттиса – супутника Матері богів (Кібели). Згідно археологічних матеріалів це вірування зберігало тут популярність включно до III ст. н.е. Свідченням початків поширення цього культу можуть бути виявлені на території Херсонесу фрагменти керамічного посуду сер. II пол. IV ст. до н.е. Прокреслені на них, у вигляді графіті, літери АТ або АТТ, із великою ймовірністю можуть представляти самого бога – Ἄττις чи Ἄττις, або ж похідні від його назви теоморфні імена¹. Ще більше про це вірування говорять десятки статуєток вказаного божества. Ці культові артефакти зустрічаються у всьому регіоні – в його головних містах Тірі², Ольвії³, Херсонесі⁴, обох

---

* Корчак Андрій Михайлович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3895-9677>; e-mail: naum2109@ukr.net

¹ Граффіти античного Херсонеса (на чернолакових сосудах). Київ: «Наукова Думка», 1978. № 1170-1201; Шевченко А.В. Культ Кібели в античному Херсонесі // Античная древность и средние века. Выпуск 36. Материалы XII Международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10 сентября 2004 г.). Екатеринбург, 2005. С. 15; Шевченко Т.М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса. Київ: Інститут археології Національної академії наук України, 2011. С. 273-274.

² Клейман И.Б. О почитании Аттиса в Тире // Древнее Причерноморье. VI чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. Материалы международной конференции. Одесса, 12-14 марта 2004 года. Одесса: «Астропринт», 2005. С. 50-52.

³ Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса. (Общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора / Ответственный редактор В.Ф. Гайдукевич. Москва-Ленинград: Наука, 1964. С. 171; Русяева А.С. Культ Кібели в Ольвії // Археологія. № 7. Київ: «Наукова Думка», 1972. С. 39; Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии

столицях Боспору – Пантікапей⁵ та Фанагорії⁶, а також на місцях сільських поселень цього царства⁷ і датовані IV ст. до н.е. – III ст. н.е.

Окремим цікавим питанням у плані вивчення поширених в Північному Причорномор'ї скульптурних зображень Аттиса є їхня різноманітність. Окрім типових зображень самого божества, чи досить рідких його представлень разом із Матір'ю богів, можна зустріти також інші статуетки, де Аттис постає і в образі Ерота й у вигляді Мітри. Групу теракотових фігурок одягнутого у фрігійську одяжку хлопчика, який сидить боком на півні, традиційно інтерпретують як синкретичне божество Мен-Аттис. Зображенням Аттиса трактують і окремі статуетки – Гермеса-Кріофора, хлопчика-вершника, сидячого мужчини, який заніс меч над своїми геніталіями.

М. Кобиліна у праці «Зображення східних божеств у Північному Причорномор'ї в перших століттях н.е.» спробувала каталогізувати основні іконографічні типи цього божества, не оминувши також і його синкретичні образи, до яких дослідниця віднесла крилатого Аттиса (тобто Аттиса-Ерота), Аттиса-Кріофора, Мена-Аттиса та Мітру-Аттиса⁸. Тематику представлену М. Кобиліною розширив та опублікував у VI томі «Корпусу культу Кібели та Аттиса» М. Фермасерен⁹. Вивченню боспорських статуеток Мітри-Аттиса присвятили окремі праці В. Блаватський, Г. Кошеленко, О. Масленніков, Г. Бонгард-Левін, В. Гаїбов¹⁰. Фігурку сидячого мужчини з мечем детально досліддила Л. Шепко¹¹, натомість інтерпретувала її як Аттиса Л. Селіванова¹².

догетского времени. Киев: «Наукова думка», 1979. С. 60, 99, 108, 109; *Кобылина М.М.* Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н.э. Москва: Наука, 1978. Малоазийские божества. № 25; *Vermaseren M.J.* Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). VI. Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bosphori, Colchis, Scythia et Sarmatia. Leiden – New York – København – Köln: E.J. Brill, 1989. №№ 506, 508, 523, 525, 528, 529.

⁴ *Vermaseren M.J.* Op. cit. №№ 533, 541; *Шевченко А.В.* Указ. соч. С. 15.

⁵ *Кобылина М.М.* Указ. соч. №№ 15, 16, 21, 22, 23; *Vermaseren M.J.* Op. cit. №№ 577, 578, 581, 582, 583.

⁶ *Кобылина М.М.* Указ. соч. №№ 24; *Vermaseren M.J.* Op. cit. №№ 586, 597.

⁷ *Vermaseren M.J.* Op. cit. №№ 596; *Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А.* Люди и их боги: религиозное мировоззрение в Понтийском царстве // Человек и общество в античном мире. Москва: Наука, 1998. С. 434–435.

⁸ *Кобылина М.М.* Указ. соч. №№ 15–24, 29–34.

⁹ *Vermaseren M.J.* Op. cit. №№ 506, 508, 523, 525, 526, 528, 529, 533, 541, 555, 558, 569, 575, 577, 578, 581–584, 586, 587, 596, 597.

¹⁰ *Blawatsky W.D. et Koschelenko G.A.* Les cultes de Mythra an bord de la mer Noir. Leiden, 1966, 36 p.; *Кошеленко Г.А., Масленников А.А.* Еще раз о культе Митры-Аттиса на Боспоре // Древности Боспора. Международный ежегодник по истории, археологии, эпиграфике, нумизматике и филологии Боспора Киммерийского. Т. 6. Москва, 2003. С. 184–190; *Бонгард-Левин Г.М., Гаїбов В.А., Кошеленко Г.А.* Открытие митреума в Дурра-Европос и современная митраистика // Вестник Древней истории. № 1 (248). Москва: «Наука», 2004. С. 125–157.

¹¹ *Шепко Л.Г.* Терракоты поселения Заветное-V (Юго-Восточный Крым) // Донецкий археологический сборник. Выпуск 12. Донецк: Издательство ДонНУ, 2006. С. 121–128; *Шепко Л.Г.* Терракотовая фигура с мечом из Заветного // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). Харьков: ООО «НТМТ», 2008. С. 46–47; *Шепко Л.Г.* Из теракотовой пластики сельского Боспора // Донецкий археологический збірник. 2009/2010. № 13/14. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2010. С. 121–134.

¹² *Селіванова Л.Л.* Самооскопление во славу богини // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / Под редакцией Л.П. Репиной. № 19. Москва: ИВИ РАН, 2011. С. 8–36; *Селіванова Л.Л.* Кабир или Аттис? (Об одной находке из Юго-Восточного Крыма) // Проблемы истории, филологии, культуры. № 22 (36). Москва – Магнитогорск – Новосибирск, 2012. С. 17–37.

Вважаючи на вагомості досягнення перерахованих вище вчених, окреслена тема, безперечно вимагає застосування узагальненого підходу в плані висвітлення усього різноманіття іконографічного представлення образу Аттіса у Північному Причорномор'ї. Проте, більш важливою є потреба у здійсненні детального аналізу окремих типів скульптурних зображень. Окреслений підхід може дати відповіді на такі питання: як саме проявляв себе культ Аттіса у цьому регіоні, чи був він однорідним, чи навпаки мав синкретичний характер. Натомість, в плані художньої інтерпретації це дозволило б глибше зрозуміти наскільки образи одних божеств впливали на зображення інших. Звідси й виникає актуальність вказаної теми.

Головною метою дослідження стало проведення детального аналізу усіх іконографічних типів, виявлених в Північному Причорномор'ї, скульптурних зображень Аттіса й отримання відповіді на питання чи дійсно усі вони можуть мати зв'язок із культом цього божества.

Досягнення поставленої мети полягало у вирішенні наступних завдань: дослідити праці, де представлена інформація про знахідки у Північному Причорномор'ї предметів, які традиційно пов'язують із культом юного супутника малоазійської Матері богів; встановити максимально точний перелік, як традиційних, так і не зовсім типових іконографічних типів скульптурних пам'яток, інтерпретованих як зображення Аттіса; провести детальний аналіз їхньої сакральної атрибутики, намагаючись з'ясувати ступінь і шляхи її запозичення від інших суміжних культів; дати відповідь на питання чи усі ці іконографічні типи можуть мати відношення до вказаного божества; на основі відповідного скульптурного матеріалу спробувати визначити характер синкретичних процесів пов'язаних із віруванням в Аттіса.

I. Аттіс з Матір'ю богів

Традиційно Аттіса пов'язують із цією малоазійською богинею, тим не менше вважається що обидва культу злилися один з одним досить пізно¹³. Для прикладу, якщо перші, виявлені в Північному Причорномор'ї статуетки Матері богів датуються VI ст. до н.е.¹⁴, то подібні предмети, які мають відношення до Аттіса, що найраніше походять із середини IV ст. до н.е.¹⁵ Такий стан речей є цілком закономірний, адже на батьківщині цих вірувань – Малій Азії простежується аналогічна ситуація¹⁶. Звичним є також і той факт, що спільне зображення обох божеств є досить рідкісним явищем. Наприклад, П. Джонстон у часовому проміжку між VI ст. до н.е. – II ст. н.е. на території усього чорноморського узбережжя відслідковує лише три таких скульптурних предмети¹⁷.

Якщо брати до уваги лише Північне Причорномор'я, то тут відомі два зображення

---

¹³ Johnston P.A. Cybele and her companions on the Northern Littoral of the Black Sea // Cybele, Attis and related cults. Essays in memory of M.J. Vermaseren / Edited by Eugene N. Lane. Leiden – New York – Köln: E.J. Brill, 1996. P. 108.

¹⁴ Русяєва А.С. Вказ. праця. С. 36–37, рис. 1/1; Кобылина М.М. Указ. соч. № 1; Voegh B. The cult of Kybele around the Black Sea in the Archaic period // Боспорский Феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы Международной научной конференции. Часть 2. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2007. С. 29, №№ 10–13.

¹⁵ Vermaseren M.J. Op. cit. № 525.

¹⁶ Johnston P.A. Op. cit. P. 108.

¹⁷ Ibid. P. 110–111.

такого типу. Перше з них (не згадане П. Джонсон), походить з Ольвії і датується III ст. до н.е. З першого погляду, це фрагмент (нижня частина) типової теракотової статуетки сидячої Матері богів, однак скульптура доповнена рельєфними зображеннями трьох людських постатей, серед яких вчені вбачають Гекату – одягнена в хітон стояча дівчина, яка тримає у руці смолоскип, та Аттиса – сидяча молода людина¹⁸.

Більш відомим, у тому числі і для П. Джонстон¹⁹, є світильник ольвійського виробництва з II ст. н.е., в клеймі якого є рельєфне зображення сидячої на троні Матері богів. Ліворуч богині за левом проглядається образ Аттиса. Він постає в образі пастуха – одягнений у фрігійську шапку та звірину шкіру, в руках тримає сірінгу. Цікавим є той факт, що на дні світильника є штамп – ТАМ, який найімовірніше означає слова θεοῦς Ἄττις Μητρ²⁰.

Звісно, що така мала кількість прикладів цього іконографічного типу не дозволяє саме в них розгледіти самі головні атрибути Аттиса, для цього більшу увагу потрібно приділити тим скульптурам, де це божество виступає самостійно.

II. Традиційні зображення Аттиса

Найдавніші теракоти, традиційного типу представлення цього божества, походять з Пантікапея та Ольвії і датовані IV – III ст. до н.е. У першому випадку, сидячи на пні²¹, в другому – на скелі²² (мал. 1), молодий пастушок грає на сірінзі. На пантікапейській статуетці можна краще прогледіти елементи східного одягу Аттиса. Юнак зображений у фрігійській шапці та туніці з короткими рукавами, яка оперезана в поясі, а нижче має широкі складки. Крім цього, він одягнений у довгі штани, які носили скопці²³. Сидячи на скелі, але вже без сірінги, і що цікаво, в образі андрогіна (це видно за формою жіночої груді) Аттис виступає на мармуровому рельєфі з Херсонеса. Час походження цієї пам'ятки, поки що не встановлений²⁴. Фрагмент статуетки стоячого Аттиса, з досить пізнього часу – III ст. н.е. був віднайдений в Ольвії. Форма одягу божества об'єднує його із попередньою групою скульптурних зображень²⁵.

Починаючи з I ст. до н.е. у Північному Причорномор'ї поширюється дещо інший тип теракот. Їхньою головною іконографічною особливістю

Мал. 1. Аттис грає на сірінзі (за: Vermaseren 1989, No. 525)

¹⁸ Леви Е.И. Терракоты из цистерны Ольвийской агоры // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. Выпуск 74. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. С. 11-13, рис. 3/3; Vermaseren M.J. Op. cit. № 506.

¹⁹ Johnston P.A. Op. cit. P. 110-111.

²⁰ Кобылина М.М. Указ. соч. № 17; Vermaseren M.J. Op. cit. № 526.

²¹ Кобылина М.М. Указ. соч. № 15; Vermaseren M.J. Op. cit. № 578.

²² Ibid. № 525.

²³ Кобылина М.М. Указ. соч. № 15.

²⁴ Vermaseren M.J. Op. cit. № 541.

²⁵ Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса. (Общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора / Ответственный редактор В.Ф. Гайдукевич. Москва-Ленинград: «Наука», 1964. С. 171, рис. 42; Vermaseren M.J. Op. cit. № 508.

є розкриті в поясі анаксириди (східні довгі штани, що досить щільно прилягають до ніг) та оголені геніталії. Для прикладу, можна задати статуетку стоячого Аттіса, який тримає у руках сірінгу. Божество одягнене в застебнутий на грудях каптан та анаксириди, на плечі накинутий плащ. Пам'ятка знайдена на території Пантікапея, датується I ст. до н.е. – I ст. н.е.²⁶ (мал. 2).

З Північного Причорномор'я походить фігурка I ст. н.е., що зберігається в Луврі. Аттіс стоїть рівно, голова в фас, ліва рука піднята до грудей, ноги злегка розставлені. На голові фрігійська шапочка, з-під котрої вибивається хвилясте волосся, жіночне округле лице злегка усміхається. Одягнений у застебнутий на грудях фібулою короткий каптан з рукавами й анаксириди²⁷.

Мал. 2. Аттіс-хлопчик зі сірінгою
(за: Кобылина 1949, № 16)

Перераховані вище скульптурні пам'ятки дають достатньо інформації для виокремлення основних іконографічних атрибутів Аттіса. Божество зазвичай представлене у вигляді юнака чи хлопчика, може мати в руках сірінгу. Характерною для нього одежею є фрігійська шапка та розкриті анаксириди. Також йому притаманна демонстрація спеціально оголених геніталій (можливо натяк на міф про самооскоплення). Саме ці характерні ознаки допомагають прогледіти образ Аттіса серед ряду статуеток, які через свій досить складний синкретичний характер важко піддаються ідентифікації. Нижче будуть розглянуті саме такі ситуації.

III. Аттіс-Ерот

Іконографічним типом, який з одного боку можна назвати традиційним, але з іншого – таким, який вже має синкретичний характер, є статуетки, що поєднують в собі атрибути Аттіса й Ерота. Для прикладу, звернемо увагу на декілька таких фігурок. Найдавніша з них походить з Херсонесу і датується III ст. до н.е. – хлопчик стоїть на фоні стовбура дерева, притискаючи до грудей півня²⁸ (мал. 3). Божество-дитина спить сидячи на підвищенні (Пантікапей, II-I ст. до н.е.)²⁹. Юний бог стоїть, тримаючи обома руками на рівні грудей сірінгу (Ольвія, I ст. до н.е.)³⁰. Молодий хлопець стоїть, схрестивши ноги й опершись на великий овальний щит (Пантікапей, I ст. до н.е.)³¹. Дещо відмінний від попереднього зразка варіант, замість юнака зображено дитину (Пантікапей, Фанагорія I ст. до н.е. – I ст. н.е.)³². Дитя намагається ступити крок з простягнутими до переду руками (Пантікапей, I-II ст. н.е.)³³.

²⁶ Кобылина М.М. Указ. соч. № 16; *Vermaseren M.J.* Op. cit. № 577.

²⁷ Кобылина М.М. Указ. соч. № 20.

²⁸ *Vermaseren M.J.* Op. cit. № 533.

²⁹ Кобылина М.М. Указ. соч. № 22.

³⁰ Кобылина М.М. Указ. соч.; *Vermaseren M.J.* Op. cit. № 523.

³¹ Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в г. Керчи и его окрестностях в 1903 г. // Известия Императорской археологической комиссии. Выпуск 17. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, 1905. С. 23, рис. 17; Кобылина М.М. Указ. соч. № 23; *Vermaseren M.J.* Op. cit. № 583.

³² *Vermaseren M.J.* Op. cit. №№ 581, 597.

³³ Кивокурцев Н.П. Боспорская гипсовая статуэтка Эрота // Советская археология. VII. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. С. 280-283; Кобылина М.М. Указ. соч. № 21.

Мал. 3. Аттис-Ерот, який притискає півня до грудей.
(за: Vermaseren 1989, No. 533)

На перших чотирьох, перерахованих вище фігурках, божество одягнене у застебнутий на грудях каптан і розкриті на поясі анаксириди, що вказує на іконографію Аттиса. На п'ятій і шостій (ідентичній одна одній) воно повністю оголене, і це вже є більш характерним для Ерота. На сьомій – у короткій дитячій сорочечці без рукавів. Усі статуетки мають на голові фрігійський ковпак – характерний атрибут Аттиса, а за спиною крила – безперечний зв'язок з Еротом.

На що може вказувати змішана атрибутика цих двох, здавалось би, різних за природою та походженням божеств? Щонайменше, проглядається чіткий факт впливу іконографії Ерота на образ Аттиса, адже закономірним і зрозумілим є той факт, що розвинуте давньогрецьке мистецтво поширене в елліністичний період далеко поза межами Греції, мало визначальний вплив, у тому числі і на створення зображень малоазійських і близькосхідних божеств. Аналізуючи різноманіття статуєток Ерота, не можна не помітити, що юнацький чи дитячий вік, а також крила Аттиса запозичені саме у цього божества. Сюди ж можна віднести і спеціально підкреслене оголення геніталій чи навіть опертя на щит. Вказаний тип статуєток демонструє настільки тісним є іконографічний зв'язок між цими двома божествами, через що досить часто ідентифікація таких зображень може виглядати досить умовною.

Важливо зазначити і той факт, що певні паралелі проглядаються і між божественними парами Кібелою – Аттисом та Афродітою й Еротом. Збереглося декілька цікавих зображень, на яких Аттис показаний маленьким хлопчиком поруч Матері богів. Це фрагмент мармурової статуї (бл. I ст. до н.е.) з давньогрецького міста Гортина на о. Крит³⁴, теракотова фігурка елліністичного періоду з міста Бриндізі на півдні Італії³⁵, фрагмент теракотового світильника (дата невідома) з цього ж регіону³⁶, мармуровий саркофаг (I пол. III ст. н.е.) знайдений на Апієвій дорозі неподалік Рима³⁷, мармуровий рельєф (II пол. III ст. н.е.) з території міста Порт в Італії³⁸. Саме ці образи досить виразно демонструють свою подібність до численних статуєток Афродіти з маленьким Еротом.

Цікаво згадати, що у свій час Ф. Зелінський висловив думку про те, що представлена в «Іліаді» Гомера ревна захисниця Трої богиня Афродіта є ніким не іншим як еллінізованим образом Ідейської Матері. Саме під цим іменем вшановували Кібелу в Троаді³⁹. Вказане твердження спонукає поставити доречне запитання: можливо зв'язок між культурами Аттиса та Ерота обмежується не лише іконографічними запозиченнями, а мав якісь невідомі нам синкретичні риси?

³⁴ Vermaseren M.J. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). II. Graecia atque insulae. Leiden: E.J. Brill, 1982. № 662.

³⁵ Vermaseren M.J. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). IV. Italia – aliae provinciae. Leiden: E.J. Brill, 1978. № 118.

³⁶ Ibid. № 144.

³⁷ Vermaseren M.J. Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA). III. Italia – Latium. Leiden: E.J. Brill, 1977. № 338.

³⁸ Ibid. № 448.

³⁹ Зелінський Ф.Ф. История античных религий. Т. 1-3. Санкт-Петербург: Издательский проект «Квадриум»; Алетея, 2014. С. 215-219.

IV. Аттис на півні

Починаючи з сер. XIX ст. на території колишнього Боспорського царства було виявлено групу характерних для цього регіону теракотових статуєток періоду I ст. до н.е. – I ст. н.е. Загалом, ці фігурки виглядають наступним чином. Хлопчик, одягнений у фрїгійську шапку, має застібнутий на грудях каптан і розкриті анаксириди й оголені геніталії. Він сидить боком на спині півня, злегка нахилившись до його шиї та притримуючись за неї лівою рукою, у правій – тримає гроно винограду⁴⁰ (мал. 4).

Мал. 4. Аттис, який сидить боком на півні (за: Vermaseren 1989, No. 575)

Про такі скульптури в історичній літературі сказано не так вже й багато. У період Російської імперії, починаючи з сер. XIX ст., згадки про подібні статуєтки зводяться лише до зазначення факту їхнього знайдення⁴¹. Очевидно, саме тоді їх почали інтерпретувати як синкретичний образ Мена-Аттиса, заперечений у 1896 р. П. Пердрізе⁴². У радянський час ця інтерпретація дала підставу припускати факт присутності культу бога Мена на Боспорі. Найбільше до поширення цієї ідеї, починаючи з 1958 р.⁴³, прилучилася М. Кобиліна. У вищезгаданій монографії дослідниця, як приклад, приводить чотири такі статуєтки, знайдені на території Пантікапея в період сер. XIX – сер. XX ст., і датує їх I ст. до н.е. – II ст. н.е.⁴⁴ Подібно інтерпретує віднайдений у 1962 р. на території міста Кепи фрагмент теракоти аналогічного типу М. Сокольський⁴⁵. С. Саприкін також притримується думки, що боспорські статуєтки хлопчика на півні є образом синкретичного божества Мена-Аттиса⁴⁶.

Всупереч вищевказаним твердженням, можна навести низку аргументів на користь того, що ці статуєтки навряд чи можна пов'язувати із культом бога Мена:

- на скульптурних і нумізматичних пам'ятках, за винятком єдиного прикладу⁴⁷, це божество завжди виступає в образі молодого чоловіка, а не дитини;
- основним його атрибутом є великий півмісяць за плечима, якого немає на жодній із вказаних вище боспорських статуєток;
- невідомо жодного випадку, щоб Мен демонстрував спеціально оголені геніталії, така іконографія є характерною для Аттиса чи, у меншій мірі, для Ерота;

⁴⁰ Кобылина М.М. Указ. соч. № 29-32.

⁴¹ Думберг К.Е. Извлечение из отчета о раскопках гробниц в 1900 г. // Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1902. Выпуск 2. С. 50-51, рис. 13; Die antiken Terrakotten / Herausgegeben von Reinhard Kekule von Stradonitz. Band III: Die Typen der figürlichen Terrakotten / bearbeitet von Franz Winter. Berlin und Stuttgart: Verlag von W. Spemann, 1903. II Teil. S. 316, b. 2-3.

⁴² Perdrizet P. Mèn // Bulletin de correspondance hellénique. Volume 20. 1896. P. 99.

⁴³ Кобылина М.М. Мастерская коропласта в Пантикапее // Советская археология. Выпуск XXXVII: Памяти Василия Васильевича Латышева. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958. С. 188-189, рис. 6/3.

⁴⁴ Кобылина М.М. Указ. соч. № 29-32.

⁴⁵ Сокольский Н.И. Раскопки в Кепях в 1962 г. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии. Выпуск 103: Древности Причерноморья. Москва: Наука, 1965. С. 110, 112, рис. 39/5.

⁴⁶ Саприкин С.Ю. Религия и культуры Понта эллинистического и римского времени. Москва-Тула: Гриф и К, 2009. С. 364-367, рис. 141-142.

⁴⁷ Schlumberger G. Terres cuites de Coloé // Gazette archéologique recueil de monuments pour servir à la connaissance et à l'histoire de l'art antique. Sixième année. Paris, 1880. P. 191-196, pl. 32; Perdrizet P. Op. cit. P. 59-60.

- пори те, що півень є одним із атрибутів малоазійського місячного бога, він дуже тісно пов'язаний з Аттісом⁴⁸, також в античній скульптурі було досить звичним явищем зображувати верхи на цьому птахові бога Ерота, або ж просто хлопчиків чи юнаків⁴⁹;

- окрім домислів, що виникають при спробах інтерпретації тих чи інших скульптурних зразків, немає якихось конкретних і чітких даних, які б свідчили про злиття абсолютно відмінних за своєю природою божеств Мена та Аттіса. Виняток складають хіба що посвяти, виявлені на території Італії та датовані IV ст. н.е., де Аттіса названо епітетом *menotygnos* – володар місяців⁵⁰. Як відомо, однією з численних епіклес (постійних священних прізвиськ божеств античного світу) Мена було ім'я *Τύραννος*⁵¹.

Якщо не Мен-Аттіс, то хто ж зображений на вказаних боспорських скульптурах? Згідно VI тому «Корпусу культу Кібели та Аттіса», ці статуетки інтерпретовані як зображення Аттіса⁵². Аналогічно виглядає ситуація з імпортною, але знайденою на території Пантікапея, головою-маскою хлопчика у фрігійській шапці – № 28 (за М. Кобиліною) – № 582 (за М. Фермасереном). Із таким тлумаченням М. Фермасерена важко не погодитися, адже на його користь можна привести кілька важливих аргументів:

- порівняння вказаної групи боспорських теракот з окремими опублікованими М. Кобиліною та М. Фермасереном зображеннями юного Аттіса (№№ 20, 23) свідчить, що ці фігурки представлені у тому ж вигляді, що й т. зв. Мен-Аттіс, який теж одягнений у фрігійську шапку, застібнутий на грудях каптан і має спеціально розкриті анаксириди для демонстрації оголених геніталій;

- як вже було сказано вище, ідея зображати Аттіса у вигляді маленького хлопчика, найімовірніше, виникла під впливом іконографії Ерота, свідченням чому може бути наявність крил на статуетках супутника Матері богів⁵³, а один т. зв. Мен-Аттіс теж має крила⁵⁴ – абсолютно нехарактерний атрибут для малоазійського місячного божества Мена;

- статуетка № 24, яку М. Кобиліна інтерпретує як Аттіса-дитину, по суті, представляє той же самий образ хлопчика, що і на фігурках, визначених цією дослідницею як Мен-Аттіс⁵⁵.

Тому з цілковитою впевненістю можна стверджувати, що виявлений на території колишнього Боспорського царства тип теракотових статуеток із зображенням сидячого на півні хлопчика у фрігійському костюмі є нічим іншим, як ще одним різновидом представлення іконографічного образу Аттіса-Ерота.

V. Мітра-Аттіс Тавроктон

Для Боспорського царства I ст. до н.е., під час правління там династії Мітрідатидів, були характерними прояви окремого різновиду мітраїзму, який умовно можна назвати

---

⁴⁸ Johnston P. A. Op. cit. P. 109.

⁴⁹ Die antiken Terrakotten... S. 316.

⁵⁰ Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычестве / перевод с французского А.П. Саниной. Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2002. С. 93-94.

⁵¹ Perdrizet P. Op. cit. P. 85-87.

⁵² Vermaseren M.J. Op. cit. №№ 569, 575, 585, 587.

⁵³ Кобылина М.М. Указ. соч. № 21-23.

⁵⁴ Ibid. № 32.

⁵⁵ Кобылина М.М. № 24; Vermaseren M.J. Op. cit. №№ 586, 596.

«понтійським»⁵⁶. Свідченням цього можуть служити виявлені на території Боспору теракотові статуетки, інтерпретовані як Мітра-Аттис Тавроктон (Мітра, в образі Аттиса з розстебнутими анаксиридами й оголеними геніталіями, намагається вбити кинджалом бика) (мал. 5), а також низка інших артефактів⁵⁷.

Мал. 5. Мітра-Аттис
Тавроктон
(за: Textes et
monuments... 1896, fig. 17)

Вказані статуетки привертають увагу дослідників починаючи з другої половини ХІХ ст. – часу виявлення перших екземплярів⁵⁸. В. Блаватський і Г. Кошеленко вказували на те, що саме на Боспорі відбулося злиття культів Мітри й Аттиса, оскільки в інших регіонах елліністичного світу, зокрема в Малій Азії, подібних аналогій не виявлено, а в Пантікапеї, у майстерні коропласту І ст. до н.е., відкрито місцеве виробництво статуеток Мітри-Аттиса⁵⁹.

Висловлені окремими європейськими вченими критичні зауваження щодо цього були розглянуті у статтях «Ще раз про культ Мітри-Аттиса на Боспорі»⁶⁰ і «Відкриття мітреуму в Дурра-Европос та сучасна мітраїстика»⁶¹. Аргумент Е. Вілля про те, що вказані статуетки не є зображенням ні Мітри, ні Аттиса, а «*Ерота в азійській одежі*», було спростовано відсутністю факту виявлення хоча б одного зображення Ерота Тавроктона⁶².

Стосовно думки П. Бескова, що статуетки Мітри-Аттиса є свідченням присутності на Боспорі бічної гілки мітраїзму, яка одночасно існувала разом із основним «римським» напрямком, було вказано на той факт, що нові знахідки аналогічних теракот, знайдених під час розкопок Мірмекія та поселення під умовною назвою «Полянка» (5–6 км на захід від мису Зюк – крайня північна точка Керченського півострова) в останніх десятиліттях ХХ ст., мають чітку прив'язку до археологічних шарів І ст. до н.е. Це відділяє боспорські знахідки від артефактів традиційного «римського» мітраїзму знайдених у Північному Причорномор'ї приблизно на два століття раніше⁶³.

Цікавий варіант інтерпретації походження боспорського синкретичного образу Мітри-Аттиса Тавроктона запропонував Франц Кюмон. За його словами: «*мабуть, жерці цих малокультурних країв були змушені приводити свої народні божества у відповідність до тих богів, яким поклонялися правителі та знать*»⁶⁴.

До перелічених гіпотез варто додати наступне. Інтерпретувавши вказані статуетки, як «*Ерота в азійській одежі*», Е. Вілл до певної міри мав рацію. Попри те, що спроба

⁵⁶ Корчак А.М. Мітраїзм на Боспорі у світлі нумізматичних та скульптурних пам'яток // Colloquium-journal. Międzynarodowe czasopismo naukowe. № 1 (124). Część 1. Warszawa, 2022. С. 32-35.

⁵⁷ Кобылина М.М. Указ. соч. № 33, 34; Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А. Указ. соч. С. 433, рис. 1/3.

⁵⁸ Die antiken Terrakotten... S. 373, b. 2-3; Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra: publiés avec une introduction critique par Franz Cumont. Tome second: Textes et monuments. Bruxelles, 1896. P. 191-192.

⁵⁹ Blawatsky W.D. et Koschelenko G.A. Op. cit. P. 18-19.

⁶⁰ Кошеленко Г.А., Масленников А.А. Указ. соч. С. 184-190.

⁶¹ Бонгард-Левин Г.М., Гаилов В.А., Кошеленко Г.А. Указ. соч. С. 125-157.

⁶² Кошеленко Г.А., Масленников А.А. Указ. соч. С. 184; Бонгард-Левин Г.М., Гаилов В.А., Кошеленко Г.А. Указ. соч. С. 155.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Кюмон Ф. Мистерии Митры / Перевод с фран. Цветковой О.С. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. С. 33.

божества вбити бика беззаперечно вказує на Мітру, на противагу цьому, особливості одержі досить виразно натякають на образ Аттіса-Ерота. Цей факт також можна спробувати пояснити, враховуючи вищезгадані реалії художніх процесів в елліністичному сакральному мистецтві. Можливо, коли у зв'язку із поширенням «понтійського» мітраїзму на Боспорі постала потреба у створенні іконографії його головного божества, з якихось, невідомих для нас причин, за основу було взято поширений вже на той час у цьому регіоні синкретичний образ Аттіса-Ерота.

VI. Мітра-вершник

На території колишнього Боспорського царства був виявлений ще один цікавий тип теракот, що відображають сцену полювання. Одна з них походить з Керчі⁶⁵, а інша з поселення «Полянка», що, у свою чергу, дозволяє датувати їх I ст. до н.е.⁶⁶ Зображення виглядає наступним чином. Хлопчик-вершник в азійській одержі сидить на коні, який в момент скоку звівся на задні ноги. Нижче коня присутнє тло, що переходить у підставку. На ньому показані горельєфи тварин: собака наздоганяє зайця (мал. 7).

Мал. 6. Мітра-вершник
(за: Сапрыкин, Масленников,
рис. 3/4)

С. Сапрыкін та О. Масленников інтерпретували цей скульптурний тип як «Аттїса або Мена, який скаче на коні»⁶⁷. Проте, як для Аттіса-Ерота, хлопчик-вершник не має оголених геніталій чи крил. Головний атрибут Мена – великий півмісяць за спиною, у нього також відсутній. З іншого боку, композиція статуетки є подібною до сцени полювання на фресці з мітреуму в Дурі-Европос (Східна Сирія)⁶⁸. Саме ці три вищеперераховані факти дають вагому підставу ідентифікувати зображення хлопчика-вершника як ще один скульптурний тип представлення Мітри. Тим не менше, вказані статуетки можуть у черговий раз свідчити про вплив іконографії Аттіса-Ерота на створення боспорського образу головного божества мітраїзму.

VII. Аттіс-Кріофор

Іконографічний тип Аттіс-Кріофора був виділений ще у 1879 р. Н. Кондаковим⁶⁹, і сто років потому – М. Кобиліною⁷⁰. За основу взято глиняну статуетку молодого чоловіка, який стоїть тримаючи на плечах вівцю (Пантікапей, I ст. до н.е.). Зараз важко відповісти на питання, що ж дало підставу обом дослідникам побачити саме в цій фігурці бога Аттіса. Можливо, той факт, що на території колишнього античного світу зустрічаються статуетки де в образі Кріофора проглядається радше Аттіс чи Ерот, ніж Гермес⁷¹.

⁶⁵Die antiken Terrakotten... S. 373, b. 2.

⁶⁶Сапрыкин С. Ю., Масленников А. А. Указ. соч. С. 432, 435, рис. 3/4.

⁶⁷Ibid. С. 435, рис. 3/4.

⁶⁸Бонгард-Левин Г.М., Гацбов В.А., Кошеленко Г.А. Указ. соч. С. 139, 151.

⁶⁹Кондаков Н.П. Греческие терракотовые статуэтки. (Из Записок Одесского Императорского Общества истории и древностей). Одесса: Франко-Русская типография Л. Даникана, 1879. С. 57, прим. 172.

⁷⁰Кобылина М.М. Указ. соч. № 19;

⁷¹Die antiken Terrakotten... S. 363, 364.

Мал. 7. Гермес-Кріофор
(за: Кобылина 1949, № 19)

Попри те, у випадку пантікапейської статуетки, можна впевнено стверджувати, що за всіма ознаками це типовий образ Гермеса-Кріофора (мал. 7). Відомою є розповідь Павсанія про його походження. Описуючи історію храму цього божества у давньогрецькому місті Танагра в Беотії, давньогрецький письменник зазначив наступне: «розповідають, що Гермес відвернув від них моровицю, обнісши навколо їхніх стін барана; тому й Каламід створив статую Гермеса, що несе барана на плечах. Так і досі на святі Гермеса той юнак, який буде визнаний найкрасивішим на вигляд, обходить міську стіну з ягням на плечах» (Paus. IX, 22, 1).

VIII. Міст культу Аттіса

Завершуючи перелік виявлених на території Північного Причорномор'я скульптурних зображень, які пов'язують з культом Аттіса, не можна не згадати про унікальну глиняну статуетку виявлену у 2001 р. під час розкопок поселення Завітне-V⁷². Ця пам'ятка археології знаходиться в 1 км на північний-захід від села Завітне (до 1948 р. Яниш-Такіл) у південно-східній частині Керченського півострова.

Невелика за розмірами фігурка (висота 5,3 см) представляє: «сидячого повного мужчину з округлим животом і грудьми. Права рука тискає ручку меча, вістря якого лежить на коліні лівої ноги. Ліва рука лежить на коліні лівої ноги. Сукня типу довгої сорочки (хітон) з рукавами та глибоким трикутним вирізом попереду. Рукави опускаються до ліктя і мають кінці, що розходяться. Одяг трактований як м'яка тканина, яка легко облягає тіло, що підкреслює його форми. Поділ піднятий, оголює ліву ногу від коліна та геніталії, над якими занесений меч. Детально змальовано зброю. Це однолезовий вигнутий меч, що розширюється в середній частині. Лезо широке. Навершя оформлено у вигляді голівки птаха (грифона?)»⁷³ (мал. 8).

На жаль, голова статуетки була відбита ще в данину і це суттєво утруднює можливість її ідентифікації⁷⁴. Попри те, що поза мужчини нагадує образ т. зв. сидячого оголеного храмового хлопчика, або молодого Кабіра, проведений Л. Шепко ґрунтовний пошук аналогій не дав бажаних результатів. Ідентичних статуетці із Завітного-V фігурок поки що не виявлено. Дорослий вік зображеного мужчини та занесений над геніталіями меч не дають підстав для вищевказаного варіанту інтерпретації пам'ятки⁷⁵.

Л. Селіванова, беручи до уваги два іконографічні атрибути статуетки: меч над геніталіями – символ самоскоплення, та повноту – символ скопця-гала, чітко вказує що це ще один, на сьогоднішній день унікальний, іконографічний тип зображення Аттіса⁷⁶. На думку дослідниці фігурка

Мал. 8. Мужчина, який заносить меч над геніталіями
(за: Селіванова 2012, рис. 1)

⁷² Шепко Л.Г. Терракоты поселения Заветное-V... С. 122.

⁷³ Шепко Л.Г. Из терракотовой пластики сельского Боспора... С. 123.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibid. С. 125, 126, 132, 133.

⁷⁶ Селіванова Л.Л. Самооскопление во славу богини... С. 8-36; Селіванова Л.Л. Кабир или Аттис?... С. 17-37.

могла виконувати роль амулета, що мав забезпечувати продовження роду чи підтримувати чоловічу силу, або ж бути приношенням у виконання обітниць, зцілення тощо. Також вона могла вказувати на зв'язок з містеріями Аттіса якогось неофіта, міста чи того хто готувався до посвячення⁷⁷. Опіраючись на це останнє твердження Л. Селіванової, можна висловити припущення, що статуетка представляє не самого Аттіса, а міста за мить до здійснення ним самопосягати в ім'я свого бога.

За походженням статуетка із Завітного-V, скоріш за все, є привізною і датується останньою чвертю V – початком IV ст. до н.е.⁷⁸ Таким чином, із високою ймовірністю, вона може виступати найранішим свідченням проникнення вірування в Аттіса на територію Північного Причорномор'я.

Висновки

В історіографії, присвяченій вивченню проблеми поширення східних релігійних культів у Північному Причорномор'ї, можна простежити виокремлення восьми іконографічних типів бога Аттіса. Традиційний варіант зображення має два головні різновиди: молодий пастушок в азійській одежі із сірінгою у руках, або юнак з розкритими анаксиридами. Відомі лише дві пам'ятки, де Аттіс присутній у компанії Матері богів. Досить поширеним у зазначеному регіоні, як і на решті територій античного світу, є представлення цього божества у вигляді Ерота, що може вказувати на певні іконографічні запозичення, або взаємозв'язки між двома культурами. Близьким до цього типу є зображення Аттіса на півні, яке без очевидних на це підстав, пов'язують з малоазійським богом Місяця Меном.

Унікальною слід вважати статуетку чоловіка, який заносить меч над своїми геніталіями. З високою ймовірністю її теж можна віднести до культу Аттіса, хоча, можливо, це не образ самого бога, а його міста. Синкретичний характер статуеток, де бог Мітра зображений у вигляді Аттіса, напевно спричинений тими ж самими факторами, що і фігурок Аттіса-Ерота. Два іконографічні типи ідентифіковані як Аттіс-вершник та Аттіс-Кріофор, скоріш за все представляють Мітру-мисливця та Гермеса-Кріофора.

Найдавнішим із перелічених типів є статуетка чоловіка з мечем, яку датують останньою чвертю V – початком IV ст. до н.е. Решта варіантів представлення Аттіса походять з елліністичного та римського періодів й охоплюють досить значний відрізок часу, починаючи з кінця IV ст. до н.е. і завершуючи III ст. н.е. Зображення, пов'язані з культурами Мітри та Гермеса, обмежуються лише I ст. до н.е.

Andriy Korchak

Images of God Attis from the Northern Black Sea: Features and problems of iconography

Abstract: Information about sculptural monuments found in the Northern Black Sea region, which are usually associated with the cult of the God of Asia Minor Attis, was collected

---

⁷⁷ Селіванова Л.Л. Самооскопление во славу богини... С. 29-30; Селіванова Л.Л. Кабир или Аттис?... С. 29, 30.

⁷⁸ Шенко Л.Г. Терракоты поселения Заветное-V... С. 126.

and analyzed here. Among them, there are eight different iconographic types: Attis with the Mother of the Gods (Cybele); traditional images of Attis; Attis-Erot; a boy sitting sideways on a rooster, identified as Men Attis; Mitra-Attis Tavrokton; a man with a sword over his bare genitals; boy-rider; Attis- Kriophoros. Their sculptural characteristics are made. It is argued that only the first six of the above types are directly or indirectly related to the indication of belief. As for the syncretic image of Attis-Eros, the significant influence of Eros's iconography on the creation of statues of Attis is pointed out - a fact that took place in many regions of the ancient world. The existence of certain parallels between the cults of Cybele and Attis, Aphrodite and Eros is demonstrated in the article. It is established that there are no facts on the basis of which it is possible to connect the figures of a boy sitting on a rooster with the Asia Minor God of the moon Men. Such a composition is more likely to be classified as Erot-Attis. It is noted that iconography of the same type could have influenced the creation of the image of Mitra-Attis Tavrokton, known only in the Bosporus. It has been suggested that the statuette of a man with a sword over his naked genitals does not represent Attis himself, but his city just before he performs self-sacrifice in the name of his god. This monument dated to the border of V-IV centuries BC, may be the oldest evidence of the penetration of the cult of Attis in the study area. The last two of the above types by all indications are related to other beliefs. The statuette of a boy-rider probably points to Mitra, and a young man carrying a sheep on his shoulders indicates on Hermes-Kriophoros.

Keywords: Northern Black Sea Coast, sculptures, deities Attis, Eros, Men, Mitra, Hermes-Kriophoros